

Производство и потребление

Икономиката, като стопанска дейност, се появява тогава и там, където хората преминават от събирането на природните дарове, от получаването и присвояването на жизнени блага в готов вид от природата към създаване, т.е. към изготвяне на необходимите им блага. Създаването на всяко икономическо благо, свързано с използването на човешки труд, по своята същност, е *производство*.

Производството е главният източник за получаване на блага, необходими за живота на човека, за удовлетворяване на неговите потребности. В процеса на прехода от присвояване към производство на блага се усложнява и засилва взаимодействието на хората с природата и нейните ресурси. Така тяхната производствена дейност създава “втора”, антропогенна природа, сътворена от човешките ръце. В резултат на тази дейност възникват остри екологични и социални проблеми, заемащи водещо място в съвременното производство.

Процесът на постоянно възобновяване и повтаряне на производството се определя като *възпроизводство*. Всяко негово повтаряне предполага наличие отново на всички необходими производствени фактори. Главен от тях е работната сила. Проблемът с нейното възпроизводство е свързан с това, че на смяна на преустановяващото своята трудова дейност поколение работници трябва да идва нова работна сила, отговаряща на съвременните изисквания за професионална подготовка.

При всеки следващ производствен цикъл, освен работна сила, са необходими и съответните средства за производство. Износените или морално остарели машини, механизми и прибори, здания и съоръжения трябва да се заменят с нови или ремонтирани. Налага се да бъдат възстановявани и запасите от материали и гориво. При това е необходимо не просто да се осигурят всички тези производствени фактори, но да бъдат и съчетани в определени пропорции.

Постоянното възобновяване на работната сила и средствата за производство, а също и на природните ресурси означава *възпроизводство на производителните сили*. Заедно с тях се възпроизвеждат и съответстващите им *производствени отношения* между хората като социално-икономическа форма на производството.

В икономическата дейност се различават два основни вида възпроизводство – *просто и разширено*.

При *простото възпроизводство* произведеният продукт и производствените фактори във всеки следващ цикъл остават неизменни. Целият принадлеен продукт, ако такъв се създава, се използва от производителите за лично потребление.

При *разширеното производство* произведеният продукт и производствените фактори във всеки следващ цикъл се увеличават. Източник за разширяването или за качественото подобряване на производствените фактори е принадлежният продукт. Следователно, при разширеното производство той не може да се използва изцяло за удовлетворяване на лични потребности.

Във възпроизводствения процес съставните части на обществения продукт, в съответствие с тяхното фактическо използване, получават различни икономически форми. Тази част, която отива за възстановяване на износените средства за производство се определя като *фонд възстановяване*. Частта, която се използва за удовлетворяване на личните материални и духовни потребности на хората образува *фонд потребление*. При разширеното възпроизводство част от чистия продукт се натрупва с цел използване за увеличаване на производствените фактори и формира *фонд натрупване*. Той включва както средства за производство, така и предмети за потребление. Последните се използват за издръжката на допълнително привлечаната работна сила.

В съответствие с известните “схеми на Маркс” за възпроизводството на капитала, общественото производство се дели на две подразделения: *първо* – средства за производство (към него се отнася всичко, което отива за производствено потребление) и *второ* – предмети за потребление (те включват всички материални блага, използвани за лично потребление).

При това следва да се отчита, че едни и същи видове продукция могат да се използват и за лично, и за производствено потребление.

За непрекъснатост на възпроизводствения процес обективно е необходимо да се спазват определени пропорции (условия).

При *простото възпроизводство* средствата за производство (продукцията на първо подразделение) трябва да е в такива обеми, че да покрива материалните разходи и в двете подразделения, т.е. $I(c + v + m) = I c + II c$ (където: c – постоянен капитал; v – променлив капитал; m – принадена стойност). Производството на предмети за потребление (продукцията на второ подразделение) трябва да бъде равно на чистия продукт, създаден в двете подразделения: $II(c + v + m) = I(v + m) + II(v + m)$. Чистият продукт на първо подразделение трябва да е равен на фонд възстановяване на второ подразделение $I(v + m) = II c$.

При *разширено възпроизводство* цялата продукция на първо подразделение трябва да превишава сумата от фонд възстановяване на двете подразделения с величината на натрупваните в тях средства за производство, т.е. $I(c + v + m) > I c + II c$. Продукцията на второ подразделение трябва да е по-малка от чистия продукт в двете подразделения с размера на натрупваните средства за производство, т.е. $II(c + v + m) < I(v + m) + II(v + m)$. Чистият продукт на първо подразделение трябва да бъде по-голям от фонда за възстановяване на второ подразделение с размера на допълнителните средства за производство, които са необходими за натрупване в двете подразделения, т.е. $I(v + m) > II c$.

Спазването на посочените условия за възпроизводство осигурява неговия нормален ритъм. В съвременните условия е много важно средствата за производство, предназначени за възстановяване и разширяване, да съответстват (по състав и натурална форма) на най-новите постижения на науката и техниката, а освобождаването на работна сила от производствената сфера да става в съответствие с повишаването на производителността на труда.

Колкото по-рационално е организиран възпроизводствения процес, толкова по-висока е ефективността на общественото производство.

Производството и потреблението са две страни на единния възпроизводствен процес. Обемът на производството и количеството на видовете произвеждана продукция обективно са ограничени от производствените ресурси. А потребностите на хората и желанието им да консумират повече, по-добри и по-разнообразни стоки и услуги непрекъснато растат. Възниква въпросът: *Как да се съгласува това противоречие?*

Преди всичко, трябва да се разбира същността на желязната логика, че “не е възможно да се консумира повече, от това, което е произведено”. Разбира се, необходимо е да се отчитат възможностите за внос и натрупаните резерви. Но и всеки внос трябва да се компенсира с износ, т.е. с производство, а натрупаните резерви са резултат от ограничено потребление. Така че, главен регулатор и ограничител на обема и структурата на потреблението е производството.

Не са малко хората, които поради недостатъци в икономическите си познания, са склонни да смятат, че обемът на потреблението зависи само от дохода и цените. Вярно е, че на практика хората с по-големи доходи имат и по-големи възможности да консумират и като количество, и като качество. Но това може да стане само за сметка на ограниченото потребление на други, които нямат такива възможности. Защото общият обем на потреблението не може да бъде по-голям от количеството произведени или получени в обмен на тях стоки и услуги.

В условията на пазарни отношения, търсенето и предлагането на стоки и услуги, по принцип, поставя производители и потребители в равностойно положение. За това спомага и конкуренцията между тях. Понякога въздействието на потребителите върху производителите е толкова силно, че често се говори за диктат на потребителите. От своя страна, производителите създават монополни обединения, завоюват пазарите, въздействат на потребителите с не винаги добросъвестна реклама, което води и до диктат на производителите. Но доколкото в една пазарна икономика е невъзможен (теоретически)

дефицитът на стоки, възможностите на производителите са много ограничени чрез него да притискат потребителите.

Потребителите са хора с индивидуална психика на потребителско поведение и склонност към определени предпочитания в процеса на вземане на решение за покупка на една или друга стока. В същото време и финансовите възможности на потребителите за придобиване на определени блага винаги са ограничени.

Поведението на потребителя не може да се вкара в строго определени рамки на предпочитания при покупка на една или друга стока. По-скоро е възможно да се говори за най-общи принципи, от които се ръководи потребителят при покупката на стоки и услуги. Например, анализирайки различията в поведението на потребителите при избора за закупуване на стоки, експертите откриват, че с увеличаването на дохода потребителите ограничават закупуването на евтини, обикновени стоки и се ориентират към по-скъпи стоки, но в по-малки количества (поведение, известно като *закон на Енгел*). За формиране на потребителските предпочитания към определени стоки в още по-голяма степен влияние оказва проявлението на *закон за пределната полезност*. В съответствие с него колкото повече единици от дадена стока потребителят купува, толкова по-малка полезност му носи всяка следваща единица от тях. Стремейки се да максимизира полезността на придобивания набор от стоки, потребителят често прибегва до предпочитания на едни стоки пред други стоки по такъв начин, че избраната комбинация от блага да му предоставя възможно най-голямата полезност, която може да получи срещу наличния паричен ресурс.

Многообразието от произвежданата продукция се подразделя на съставни части и видове в зависимост от отговорите на въпросите: *Какво да се произвежда? Колко да се произвежда? От кого да се произвежда? Как да се произвежда? Къде да се произвежда? За кого да се произвежда?* От тях възниква и самото структуриране на производството.

Всяка икономика, която е ориентирана да удовлетворява потребностите на човека, в своята преобладаваща част е заета с *производството на средства за съществуване и създаване на условия за съществуване на хората*.

В зависимост от вида на произвежданата продукция съвременното производство се класифицира основно като *материално, информационно и производство на услуги*, макар такова разделение да е относително и не винаги прецизно, защото подчертава само наличието на различни видове производствена дейност и произвеждана продукция.

По-съществена и по-значима за стопанското управление се явява *отрасловата структура на производството*, характеризираща дела на отделните отрасли в общия обем на производството. Страни, в които водещо място заема промишлеността, е прието да се определят като *индустриални*, а страни с преимуществено селскостопанско производство – като *аграрни*.

Разпределението на отделните видове и обеми на производството по регионите на страната характеризира *териториалната структура на производството*. Тази структура, до голяма степен, зависи и се предопределя от наличието и разположението на източниците на суровини, работната сила, формиралата се производствена и социална инфраструктура, историческите тенденции, характера на връзките с другите региони.

Движеща сила на производството и съставна част на производствения му потенциал са неговите *основни фактори* – природни ресурси, труд и капитал.

Природният фактор отразява влиянието на природните условия върху производствените процеси, използването в производството на природни източници на суровини и енергия, полезни изкопаеми, поземлени и водни ресурси, въздушния басейн, природната флора и фауна. Природната среда, като производствен фактор, възплъщава възможността за въвличане в производството на определени видове и обеми природни богатства, превръщани в суровини, от които се изготвя цялото многообразие на материално-веществените продукти. Природата, включвайки не само Земята, но и Слънцето, е енергийният ресурс на производството, което не е в състояние да функционира без него. При цялата важност и значимост на природния фактор, в сравнение с труда и капитала, неговата

роля по отношение на производството е по-пасивна.

Трудът, като производствен фактор, се изявява в процеса на производството чрез труда на заетата в него работна сила. Съединяването на труда с останалите производствени фактори определят производствения процес като такъв. При това във фактора “труд” е въплътено цялото многообразие на видове и форми на трудова дейност. Така че, всички участници, пряко или косвено въввлечени в производството, влагат в него своя труд, а от този общ труд зависи и ходът на производството, и неговият краен резултат. Често като производствен фактор се разглежда не само трудът, в качеството му на разход на физическа и умствена енергия на работника или работно време, а и трудовите ресурси като численост на заетите в производството или цялото трудоспособно население. Важно е да се отчита и този факт, че трудовият фактор влияе върху производствената дейност не само чрез количеството работници и разход на труд, но в не по-малка степен и чрез качеството и ефективността на техния труд, т.е. на неговата производителност.

Факторът “*капитал*” включва задействаните в производството и непосредствено участващи в него средства за производство. Той може да се проявява в различни видове и форми и по различен начин да се измерва. Производственият капитал се определя и като физически, и като паричен.

Много често в икономическата наука като производствени фактори се класифицират и предприемаческата активност, и технологиите, и информацията. Става въпрос за акценти при анализа на производствения процес в една или друга сфера, където някои от тези фактори имат съществено влияние.

Целта на всеки възпроизводствен процес е осигуряване на равновесие между производство и потребление. Нарушаването на това равновесие е индикатор за възникване на икономически кризи. В рамките на натуралното стопанство подобна възможност не съществува, тъй като между производство и потребление съществува пряка връзка. Такава възможност се появява с развитието на стоковото производство и обръщението. В тези условия разминаването между производство и потребление рязко се засилва както във времето, така и в пространството, т.е. не всичко произведено може веднага да се реализира и там, където се търси. Същността на икономическата криза се проявява: в свръхпроизводство на стоки и услуги по отношение на платежоспособното съвкупно търсене, в нарушаване процеса на възпроизводството на обществения капитал, в масови фалити на фирми, в ръст на безработицата и други социално-икономически сътресения.

Проблемът с икономическите кризи е свързан със закономерностите в развитието на възпроизводствения процес, проявяващ се в редуване на спадове и подеми в производството. Първата периодична криза се наблюдава в Англия през 1825г, в която по това време капитализмът става господстваща система. През 1847г криза обхваща всички страни от Европа, Северна и Южна Америка. Световни икономически кризи се наблюдават през 1900-1903г, 1907г, 1920г, но те са несравними със световната криза от 1929-1933г. Тя обхваща целия капиталистически свят и всички сфери на икономиката. Съвкупният обем на промишленото производство намалява с 46%, производството на стомана – с 62%, добива на въглища – с 33%, корабостроенето - с 83%, външнотърговският оборот – с 67%, реалните доходи на населението падат средно с 58%. Кризата се съпровожда с огромно количество фалити. Само в САЩ се разоряват 109 хил. фирми.

Най-дълбоката следвоенна икономическа криза се регистрира през 1974-1975г. Тя обхваща всички западни страни и се отличава с високо ниво на инфлацията и дълбока структурна криза, нанесла поражения върху най-важните сфери на производството – енергетиката, суровинните отрасли, селското стопанство и валутната система.

Възгледите за причините за появата на кризи и за тяхната цикличност са противоречиви. За това съществуват и не малко обективни факти. Защото въздействието върху цикличността на възпроизводството от едни и същи фактори в различни периоди от време е различно, а в същото време и проявлението им в различните държави е специфично. Много икономисти свързват продължителността на икономическите цикли с научно-техническия прогрес, който

провокира подмяната на остарелия основен капитал. Днес, по този въпрос съществуват редица различни теории, обясняващи причините и фазите на икономическите цикли и кризи (парична теория, теория за нововъведенията, психологическа теория, теория за недопотреблението, теория за прекомерното инвестиране и др.).

За *класическия* цикъл на една икономическа криза са характерни четири фази – *спад*, *депресия* (*стагнация*), *оживление* и *подем* (*бум*).

Първоначален тласък на кризата дава намаляването на съвкупното търсене, което води до спад в производството, падане на заетостта, намаляване на доходите, съкращаване на разходите и търсенето.

Кризите се класифицират като *регулярни* или *периодични*, т.е. такива, които се проявяват с определена закономерност, и *нерегулярни*. При регулярните кризи свръхпроизводството слага началото на нов цикъл, в хода на който икономиката преминава последователно през четирите фази, и подготвя базата за следващата криза.

Към нерегулярните икономически кризи се отнасят: *промеждутъчните* (прекъсват за определено време фазата на подема или оживлението), *частичните* (не обхващат цялата икономика, а само отделна сфера), *отрасловите* (обхващат отделен отрасъл) и *структурните* (нарушават пропорционалността в развитието на отраслите и сферите на общественото производство).

Преди настъпването на поредната периодична криза производството достига най-високо ниво, зад което вече се крие свръхпроизводството.

След икономическите анализи на цикличността на възпроизводствения процес от Джон Кейнс и кризата от 1929-1933г, икономическата мисъл не само признава цикличността в производството, но и задълбочава изследванията на формите, структурите и причините за циклите. Усилено се търсят пътища и методи за неутрализиране отрицателните последици от кризите върху социално-икономическото развитие на обществото. По-голямата част от икономистите започват да оценяват цикличността в различни аспекти:

Първо, че цикличността в производството като цяло, в това число и в нейната най-разрушителна фаза – икономическата криза, се приема не само и не толкова като обществено “зло”, а по-скоро като своеобразна форма за осигуряване на постъпателно развитие на икономиката в условията на пазарни отношения.

Второ, че цикличното движение се осъществява не в кръг, а по спирала, поради което се признава като форма за прогресивно развитие на обществото.

Трето, че това поражда необходимост да се задълбочават знанията за циклите, за техните причини и да се търсят ефективни методи и средства за намаляване на техните отрицателни последици.